

Savi, bet vis tiek „kiti“: tarpukario Lietuvos miestelių žydai lietuvių atmintyje

dr. Akvilė Naudžiūnienė

Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas

El. paštas akvile.naudziuniene@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0009-0002-7207-2444>

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjama tarpukario Lietuvos miestelių žydų bendruomenių vieta lietuvių kolektyvinėje atmintyje. Remiantis sakinės istorijos interviu, surinktais Vilniaus universiteto studentų etnografinės ekspedicijose 1990-aisiais ir Jungtinių Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus sakinės istorijos projekte, siekiama atskleisti, kaip XX a. pradžioje gimę lietuviai prisimena bendrabūvį su žydais miesteliuose ir kaip (ar) šie prisiminimai formuoja štetlo, kaip žydiškojo miestelio, vaizdinį lietuviškajame diskurse. Analizuojami pasakojimai rodo, kad nors žydai dažnai buvo suvokiami kaip „kitokie“ – dėl religinių ir kultūrinių skirtumų, – jie kartu buvo ir „savi“, miestelio kasdienybės dalis. Dauguma žydų gyveno miestelio centre ir vertėsi prekyba ar amatais, lietuviai buvo labiau susiję su žemės ūkiu – tai formavo skirtingas socialines ir ekonomines nišas. Tačiau miesteliuose bendrabūvis tarp lietuvių ir žydų buvo neišvengiamas – tai lėmė nedidelės erdvės, bendros viešosios zonos, prekybos ir paslaugų ryšiai. Santykiai tarp vaikų dažnai būdavo draugiški, o suaugusiųjų kontaktai buvo grindžiami praktišku bendravimu – per darbą, kaimynystę ar paslaugų mainus. Nepaisant to, buvo išlaikomas tam tikras emocinis ir kultūrinis atstumas, o ypatingas dėmesys skiriamas religiniams skirtumams – šabo laikymuisi, maisto draudimams, sinagogoms kaip žydiškai erdvei, šventėms ir laidotuvių ritualams. Lietuviai šiuos skirtumus stebėjo, bet dažnai nesuprato jų gilesnės reikšmės. Tai stiprino suvokimą apie žydų bendruomenę kaip savitą, net jei gyvenamasis kontekstas buvo bendras.

Pasakojimuose dominuoja pozityvūs, neretai nostalgikiški prisiminimai, net jei pasitaiko užuominų į ekonominę priklausomybę ar „kaimynišką pavydą“. Nemalonūs tarpukario metų epizodai dažniausiai nutylimi – tai galima interpretuoti kaip sąmoningą ar nesąmoningą vengimą kalbėti, potrauminės atminties po Holokausto selektyvumą.

Reikšminiai žodžiai: štetlas; žydai; sakinės istorija; Lietuva 1918–1940 m.

They are Ours, but still 'Others': Jewish People of Small Lithuanian Interwar Towns in the Memory of Lithuanians

Abstract. The article explores the place of Jewish communities in the smaller interwar towns in Lithuania in the collective memory of Lithuanians. On the basis of interviews of oral history collected during ethnographic expeditions of Vilnius University students in the 1990s and an oral history project of the United States Holocaust Memorial Museum, the

article undertakes to reveal how the Lithuanian generation born in the early decades of the 20th century remembered their coexistence with Jewish people in small towns and whether/how these memories form(ed) the image of shtetl as a small Jewish town in the Lithuanian discourse. The analyzed stories demonstrate that even though Jewish people were in many cases perceived as 'different' (due to religious and cultural differences), they were also 'our people', part of the everyday life of the small town. Jewish people were mostly residing in small-town centers, they were traders or craftspeople, whereas Lithuanians were mostly involved in agricultural activities, and this formed different social and economic environments. However, in the small(er) towns, Lithuanian and Jewish convivium was inevitable. This was determined by spatially limited environments with shared public zones as well as connections in the trading and services sectors. Relationship among children was usually friendly, whereas contacts between adults were based on hands-on interaction, by working together, neighborhood, or exchange of services. Despite this closeness, certain emotional and cultural distancing were maintained, with special attention to religious differences, involving the practice of Sabbath, food restrictions and synagogues as a Jewish space, as well as festivals and burial rituals. Lithuanians were observing these differences, yet they frequently failed to understand their more profound significance. This strengthened the perception of the Jewish community as a peculiar entity, even if the two communities were sharing the same daily life context(s).

Stories feature positive, and frequently nostalgic memories, even if they occasionally involve hinting at economic dependence and 'neighborly envy'. The unpleasant episodes of the interwar years are usually hushed up and 'brushed under the carpet', which can be interpreted as conscious or unconscious avoidance of speaking up, along with selectiveness of post-traumatic memory of the Holocaust.

Keywords: shtetl; Jewish people; oral history; Lithuania in 1918–1940.

Tarpukario Lietuvos miesteliai – tarp lietuviškojo ir žydiškojo diskursų

XX a. pradžios štetlai ir jų tyrimas yra kaip vaizduotės istorijos žanras – juk tuo metu nei juridinėse, nei politinėse plotmėse štetlai kaip darinys neegzistavo. Miesteliai ir tai, kas XX a. pradžioje žydų bendruomenėse vadinta štetlais, tęsė istorines sąsajas su buvusios Abiejų Tautų Respublikos gyvavimo metais privačiuose miesteliuose jų šeimininkų kvietimu įsikūrusiomis žydų bendruomenėmis, kurios sudarė nemažą miestelio gyventojų dalį ir turėjo sąlyginių ekonominės veiklos laisvių¹. Štetlai kaip atskira miestelio erdvė visų pirma atsirado kasdienio Rytų Europos miestelių žydų bendravimo aplinkoje ir nusakė jų gausiau apgyvendintą miestelio dalį, kurioje buvo išplėtotą religinę infrastruktūrą ir kurioje dominavo žydų verslai bei amatininkai.

1 Y. Bauer, 2009, p. 3–4.

Toks vaizdinys perimtas ir įtvirtintas žydų, ypač nebegyvenusių štetluose, ir XX a. pradžios grožinėje literatūroje bei atsiminimuose². Šiame žydiškajame diskurse ir po žydų išžudymo per Holokaustą (kartu ir po štetlų kaip tokių sunykimo) rašytose atminimų knygose³ ir grožinėje literatūroje štetlo paveiksle kitų tautų atstovai, jeigu jie pasirodo, tai tik kaip prašalaičiai, užklydėliai į ne savą diskursą. Štetlas ilgą laiką ir liko tik žydiškojo Rytų Europos mentalinio žemėlapiu dalimi, jis, išvertus iš jidiš kalbos, tiesiog ir reiškia miestelį, tad nieko stebėtina, kad jis ir neišsilieja į kitakalbių vietos pasakojimus. Lietuviškajame diskurse štetlas kaip atskira sąvoka atsirado pačioje XX a. pabaigoje⁴ ir populiarėjo XXI a. Istoriofografijoje ir paveldosauginiame kontekste jis adaptuojant perimtas iš Vakarų bei Izraelio, štetlą tiesiogiai prilyginant miesteliui ir nematant *miestelio miestelyje* skirties⁵.

Tad ir šių miestelių kasdienybės tyrimas XX a. pradžios lietuviškajame diskurse remiantis įprastais istorikams šaltiniais – instituciniais dokumentais – pasidaro keblus. Tenka pereiti į atminties studijų kryptį, kadangi pasakojimai apie štetlus išlieka atminties studijoms aktualiuose šaltiniuose – prisiminimuose, sakytinės istorijos pasakojimuose, vėliau užfiksuotuose interviu, grožinėje literatūroje. O ir vienalaikių lietuvių pasakojimų apie miestelių kasdienybės siužetus, liečiančius ir žydų bendruomenę, reflektuojančius žydų ir lietuvių gyvenimą greta, turime nedaug ir jie reprezentuoja daugiau išimtinį kalbėjimą ir santykį (iš kunigų, rašytojų, visuomenininkų, o ne paprastų miestelėnų perspektyvos⁶). Šiame straipsnyje bus pažvelgta būtent iš neišimtinės perspektyvos, t. y. nerašiusių ir tarpukariu nereflektavusių savo santykio su miestelių žydais asmenų. Bus pažvelgta į tarp XX a. 1–2 ar 3 deš. pradžioje gimusių lietuvių jau per atsiminimus formuojamus miestelių, kurie žydiškajame diskurse suvokti kaip štetlai, vaizdinius. Remiantis XX a. 10 deš. Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto studentų etnografinės ekspedicijos Lietuvos miesteliuose (Troškūnuose, Kuršėnuose, nors patys pasakotojai mena ir kitus miestelius, kuriuose gyventa iki Antrojo pasaulinio karo) surinkta interviu ir lauko tyrimų medžiaga (iš viso septyni

2 R. Gay, 1984, p. 329–349.

3 B. C. Pinchuk, 2001, p. 169–179.

4 Šios sąvokos naują atradimą ir išpopuliarėjimą Lietuvoje po nepriklausomybės atkūrimo skatino atsigręžimas į Lietuvos miestų ir miestelių daugiakultūrę praeitį. Pradėtos leisti atskirų miestelių istorijos apybraižos, kuriose atsirado vietos ir štetlui. Apie šį reiškinį (jo analizę) per Švėkšnos miestelio atvejį plačiau žr. M. Žąsytienė, 2019, p. 194–216.

5 Miesteliu šiame straipsnyje įvardijamos gyvenvietės, kurios tarpukario Lietuvoje turėjo 300–2 000 gyventojų bei išplėtotą verslo ir socialinę infrastruktūrą.

6 Pvz., kunigas Antanas Pauliukas savo dienoraščiuose tarpukariu fiksavo ir Lietuvos miestelių žydų gyvenimo detales. Žr. Antanas Pauliukas, *Dienynas 1918–1941 m.*, kn. 1: 1918 m. rugsėjo 1-oji – 1926 m. birželio 30-oji, par. Gediminas Rudis, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2017.

lietuvių miestelėnų pasakojimai)⁷ bei Jungtinių Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus (*United States Holocaust Memorial Museum* – toliau vartojamas originalaus pavadinimo trumpinys USHMM) tuo pačiu laikotarpiu surinktu sakytinės istorijos su lietuvių iš skirtingų miestelių pasakojimais archyvu (atrinkti devyni pasakojimai, reprezentuojantys skirtingus Lietuvos miestelius)⁸ pasitelkiant kokybinę šių sakytinės istorijos šaltinių analizę bus leidžiamasi į atminties kelionę po XX a. pradžios štetlus Lietuvoje. Siekiant anonimiškumo etnografinės ekspedicijos metu savo liudijimus pateikę pasakotojai sunumeruoti priskiriant raidę P ir atitinkamą skaičių (pagal pasakojimo eiliškumo pateikimą archyvinėje medžiagoje), straipsnyje į juos referuojama atitinkamai – P1, P2 ir t. t. Pasakotojai, pateikę savo liudijimus USHMM archyvu, tekste įvardijami konkrečiais vardais, kadangi šie pasakojimai yra viešai prieinami USHMM skaitmeniniame archyve.

Šio straipsnio tikslas nėra rekonstruoti štetlų istorinę tikrovę iš lietuvių perspektyvos (tai būtų daug platesnio tyrimo reikalaujantis darbas), greičiau – identifikuoti pagrindinius lietuvių vaizdinius apie miesteliuose kaimynystėje gyvenusius žydus ir jų santykius su lietuviais. Tad čia mes klausiamo, kaip atminties transformuojami asmeniniai lietuvių pasakojimai apie XX a. pradžios miestelius išjudina žydiškajame diskurse įsitvirtinusius štetlų vaizdinius ir kiek juos papildo. Atsakymas į šį klausimą gali būti ir atspirtis tolesnėms tarpukario Lietuvos miestelių kaip daugiakultūrių erdvių studijoms.

Tarpukario miestelėnų bendrabūvis lietuvių atmintyje

Nedidelė tarpukario Lietuvos miestelių erdvė ir nedidelis gyventojų skaičius lėmė nuolatines skirtingų tautybių miestelių gyventojų tarpusavio interakcijas. Nors dažniausiai žydų ir lietuvių gyvenamosios erdvės būdavo atskiros (žydai prekiaavo, vertėsi amatais ir gyveno centrinėje miestelio dalyje, arčiau turgaus aikštės, o lietuviai – kiek atokiau nuo miestelio centro), tiek tarpukario žydų literatūroje jau pasitaiko žydų

7 Etninių mažumų etnografija: žydai lietuvių akimis [: etnografinė medžiaga, surinkta Vilniaus universiteto etnografinės ekspedicijos 2000 m. Troškūnuose ir Kuršėnuose metu], užrašė Martynas Povilaitis, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto II kurso studentas, saugoma Rytų Europos žydų istorijos ir tyrimų centro (Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas) archyve.

8 Pasakojimų atranka rėmėsi metodologiniu principu, kuomet šaltinių įtraukimas į tiriamąją bazę vykdomas tol, kol naujai įtraukiami pasakojimai reikšmingai nebepapildo jau atrinktuose šaltiniuose esančių pasakojimų, o tik atkartoja juose esančią informaciją. Medžiaga prieinama Jungtinių Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus skaitmeniniame archyve, prieiga: <https://collections.ushmm.org/search/>.

ir ne žydų artimos kaimynystės vaizdinių⁹, tiek ir tarpukarių menantys miestelėnai prisimena persidengiančias bendrabūvio erdves: „Tas pats: čia žydai, čia lietuviai. Visi maišėsi miestely“¹⁰; „Jūs negalit įsivaizduoti, mes neturėjom jokio skirtumo, tėvai ar kas nors su žydais, kad koks skirtumas jau. Visi buvo draugai, visi eidavo, čia buvo kiekviena, visas miestelis kai buvo mūsų, tai namas prie namo“¹¹; „Jie visi pažįstami buvo, kaip jie gyvi buvo. Ot! Kaip nebus pažįstami. Dar kiek sykių gyvendami buvome. Mes kada čia už Dubysos, tai kas čia. Nei kilometro nėra. Tik čia: miestely ir miestely.“¹² Viena iš pasakotojų apie tarpukario Lazdijus prisimena, kad ne tik žydai gyveno centrinėje miestelio dalyje: „Taip. Aš gimiau Senamiesčio gatvėje, kur dabar gyvenu, ir mano pirmieji kaimynai buvo žydai.“¹³ Lietuviai ir žydai tarpukariu ne tik gyveno kaimynystėje, bet kartais ir dalijosi vieno namo erdvę (pavyzdžiui, gydytojos Marijampolskaitės praktika Darbėnuose, gyvenant viename name su lietuviais¹⁴).

Vis dėlto apie žydus kalbant kaip apie savus miestelėnus, akcentuojant tarpusavio ryšius, pasakojimuose išlieka ir tam tikras atstumas, kuris artikuliuojamas per suvokimą, kad patiems lietuviams žydų tradicijos, pasaulėvoka, ateinančios iš skirtingos religijos, buvo ir yra iki galo nepažinios: „Kaip tu su juo draugausi, žydas palieka žydu.“¹⁵ Tad tarpusavio santykiai lieka buitiniai, praktiniai ir itin retai jie virsta į tikrą draugystę. Nors tokių atvejų taip pat pasitaikydavo, jie buvo nulemti išskirtinių aplinkybių, pavyzdžiui, gulėjimo kartu ligoninėje, tos pačios mokyklos klasės lankymo ir pan.: „Aš sakau, kaip čia gulėjau ligoninėj, mes labai draugavom su žydu, su šituo Jėzus, Marija. Dieve, jis mane iš ligoninės parvežė, jis nuotraukas darydavo, krakiškis. Jisai pirkto grūdus, jis bižniavojo ir jis išvažiavo su mašina su grūdais į Kauną ir užėjo vokiečiai, jis pasitraukė“¹⁶; „Tas Zlotnikas ūkį turėjo prie Vilkaviškio geležinkelio stoties. Nu jau, tik to vardo nebeprisimenu. Žinot, senas laikas jau. Tai su šitais visais mes, būdavo, maišomės. Nu ten būdavo kokios šventės, tai pas dėdę vis [...]. Aš parodysiu jums nuotraukas – mes kartu ten geriam. Būdavo,

9 P vz., Šolemas Ašas, „Dievai ir žmonės“, in: *Nemirtingasis apelsinas: tarpukario Lietuvos jidiš vertimų antologija*, sud. Michael Casper, Mantautas Šulskus, Vilnius: Hubris, 2025, p. 161–170.

10 Sakytinės istorijos interviu su P5.

11 Sakytinės istorijos interviu su Jovita Benetiene, in: USHMM skaitmeninis archyvas, prieiga: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn508534>.

12 Sakytinės istorijos interviu su Jokūbu Siručiu, in: USHMM skaitmeninis archyvas, prieiga: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn509511>.

13 Sakytinės istorijos interviu su Stefanija Safronova, in: USHMM skaitmeninis archyvas, prieiga: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45214>.

14 Sakytinės istorijos interviu su Jovita Benetiene...

15 Sakytinės istorijos interviu su P2.

16 Sakytinės istorijos interviu su Valerija Kriliene, in: USHMM skaitmeninis archyvas, prieiga: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn508592>.

baliavojam, viską¹⁷; „Ir taip draugystę palaikiau su dviem žydelkaitėm [...] labai [...] ir vat su ta šeima.“¹⁸ Kaip ir pastaruoju atveju, dažniausiai minimos draugystės tarp lietuvių ir žydų vaikų („Taip pat ir vaikai žydukai su mumis visais draugavo“¹⁹), o suaugusiųjų artimesni santykiai su žydais daugiau atsimenami iš praktinės veiklos perspektyvos: „Dvi žydelkos, kai mokiausi siūti, labai mane mylėjo. O aš buvau tokia gudri, tokia juokinga, tai kaip imdavau tas senas žydelkas šokinti, aš jas, tai jos sakydavo: ui, Elena, paleisk, kaip čia tu pasitaikei“²⁰; „Nu, aš buvau toks pusė menininko, tai dirbdavau (gamindavau) kortas. Paišydavau labai gražiai, mokykloje visada gaudavau penkis už paišymą. Kortos prie Smetonos buvo labai brangios, tai aš už litą jas parduodavau, turėjau tų žydukų, pas mane ateidavo, draugaudavom.“²¹

Skaitant pasakojimus apie nuolatinį tiek profesinį, tiek labiau asmeninį miestelėnų bendravimą epizodus, kyla klausimas, kaipgi tarpusavyje kalbėjosi tarpukariu miesteliuose gyvenę ir nuolat ryšius palaikę žydai ir lietuviai, juk kalba – vienas svarbiausių komunikaciją įgalinančių veiksnių. Dar tarpukariu keliautojas Matas Šalčius tuometinėje Palestinoje Haifos mieste susitikęs su iš Lietuvos miestelių emigravusiais žydais pastebėjo: „Pirmas daktas, puolęs į akis šioj draugystėj, tai visų buvusiųjų sklandus kalbėjimas lietuviškai.“²² Tiriamuose pasakojimuose taip pat pabrėžiama žydų dvikalbystė: su lietuviais bendrauta lietuviškai, o tarp savęs – „žydiškai“. Iš platesnių pasakojimų apie įvardijimą „žydų kalba“ galime suprasti, kad referuojama ne į hebrajų, o jidiš kalbą, kuri ir yra suvokiama kaip vienintelė išskirtinai žydų kalba tarp miestelėnų. Dalis pasakotojų cituoja posakius jidiš kalba („Sugyvenom su žydais gerai. O aš jaunas buvau, tai nešdavau krienus parduoti jiems, rūgštynes. Nueinu, paklausiu, ar reikia krienų. Tai žydas sako tai Sorai, savo žmonai, *daft tu krien?* Jeigu *daft*, tai reiškia perka“²³), patys prisimena mokėję šiek tiek ja susikalbėti: „Sugyvenom, negaliu pasakyti, ką nors apie žydus, aš jau labai pramokusi buvau žydiškai [...]“²⁴, tad galime kalbėti ir apie nuolatinio kontakto su miestelėnais žydais kontekste atsiradusią ir dalies lietuvių dvikalbystę.

17 Sakytinės istorijos interviu su Elena Bendoraitiene, in: USHMM skaitmeninis archyvas, prieiga: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn508566>.

18 Sakytinės istorijos interviu su P4.

19 Sakytinės istorijos interviu su P3.

20 Sakytinės istorijos interviu su Elena Bendoraitiene...

21 Sakytinės istorijos interviu su Juozu Palšausku, in: USHMM skaitmeninis archyvas, prieiga: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn518536>.

22 Matas Šalčius, *Svečiuose pas 40 tautų: ketverių metų kelionės po Europą, Aziją ir Afriką aprašymas*, Vilnius: Vaga, 1989, p. 227–228 („Lietuviškos kultūros žmonės“).

23 Sakytinės istorijos interviu su Juozu Palšausku...

24 Sakytinės istorijos interviu su P1.

Nors tarpukario Lietuvos švietimo sistemoje žydai turėjo tiek savo atskiras mokyklas (religines bei sekularias)²⁵, tiek dalis jų lankė lietuviškas mokyklas²⁶, analizuotuose miestelių gyventojų pasakojimuose beveik vienbalsiai pabrėžiama, kad miestelių žydų vaikai nelankė lietuviškų mokyklų (o kokias tiksliai žydų mokyklas, religines ar sekularias, lankė – nenurodoma). Tad galima preziumuoti, kad akcentuotas miestelių žydų kalbėjimas lietuviškai nebuvo tarpukario Lietuvos švietimo sistemos rezultatas, greičiau – kasdienių tarpusavio interakcijų pasekmė. Tik viena pasakotoja iš Troškūnų atsimena, kad kartu su žydais lankė pradžios mokyklą ir „šokius šokdavom kartu“ (mokykloj)²⁷. Nors tarpukario Lietuvos istorijoje turime tokių ryškių pavyzdžių, kaip jaunosios poetės Matlės (Matildos) Olkinaitės, kuri lankė lietuvišką mokyklą miestelyje ir lietuvių kalba kūrė eiles²⁸, kaip leidžia preziumuoti miestelėnų pasakojimai ir Matildos istorija, tai buvo daugiau išimtiniai atvejai nei taisyklė. Įdomu, kad patys miestelėnai žydų nebuvimą mokyklose siejo ne su skirtinga kultūra ar atskiros žydų mokyklų tinklo egzistavimu, bet su bendru tuometiniu mokymosi lygiu. Nors jų refleksijos šiuo klausimu nebuvo klausta, atsirado pasvarstymų, savotiškų „pateisinimų“, kodėl lietuviai nesimokė kartu su žydais: „Ne, žinot, kad žydų čia nebuvo mokykloj, nebuvo žydėlių. Na, kad ir taip mažai buvo kas mokinas, kiek gi čia mokinas.“²⁹

Matyt, dėl nostalgijos praeičiai ir vaikystės ar jaunystės dienoms poveikio³⁰ lietuvių pasakojimuose apie tarpukario miestelius iškyla pozityvus bendro su gyvenimo su žydais vaizdinys: „Ui... čia buvo pilnas miestelis žydų. Aš juos visus pažinau. Geri buvo žmonės žydai [...]“³¹; „kiek mes jau pažinom tų šeimų – labai, labai geri buvo žmonės, mes jau sutarėm, tėvukai taip pat labai sutarė“³². Pastebėtina, kad nors visi pasakotojai it užkalbėjimą kartoja, kad tiek tarp žydų, tiek tarp lietuvių miestelėnų tarpukariu pasitaikydavo visokių – ir gerų, ir ne itin – žmonių, perduodami išimtinai tik pozityvūs pasakojimai apie santykius tarp lietuvių ir žydų. Net ir tie pasakojimai, kurie nėra visiškai pozityvūs (pavyzdžiui, apie vaikų prieš žydus nukreiptas išdaigas: „Dar kitą sykį iš mokyklos einant išgąsdinam tą žydą iš po tilto. Išdaužė tas lėkštes visas, tai gavom pylos nuo tėvų paskiau“³³), pateikiami kaip žaismingi kasdienybės siužetai. Panašus, kaip ir šiuose pasakoji-

25 M. Zalkin, 2012, p. 357–358.

26 S. Kaubrys, 2012, p. 371–377.

27 Sakytinės istorijos interviu su P6.

28 M. Kvietkauskas, 2019, p. 16–47.

29 Sakytinės istorijos interviu su P1.

30 W. Lang *et al.*, 1984, p. 81–99.

31 Sakytinės istorijos interviu su P2.

32 Sakytinės istorijos interviu su P4.

33 Sakytinės istorijos interviu su Valerija Kriliene...

muose, pozityvus lietuvių atminties pasakojimas apie žydus ir gerus tarpusavio santykius fiksuotas ir pavieniuose etnologiniuose miestelių tyrimuose³⁴, lyginant su ne tokiais pozityviais pačių žydų gyvenimo štetluose ir santykių su kitų tautybių gyventojais vertinimais po Holokausto³⁵, kelia klausimą, su koku atminties reiškiniu iš lietuviškosios perspektyvos čia susiduriame – ar tai tiesiog laiko ištrinti nemalonūs atsiminimai, ar sąmoningas po Holokausto negebėjimas kalbėti apie ne tokius šviesius žydų ir lietuvių santykių epizodus? Reikia atkreipti dėmesį, kad patį Holokaustą ir kas jo metu vyko su miesteliuose gyvenusiais žydais bei jų turtu, pasakotojai atsimena, tačiau kadangi tai nėra šio tyrimo objektas, ši atsiminimų dalis plačiau neanalizuojama.

Darbas kaip mentalinė miestelėnų skirtis

Nors ir matome fiziškai išryškinamą bendrą visų miestelėnų – tiek žydų, tiek lietuvių – erdvę, mentaliniame tarpukario miestelių žemėlapyje dėl skirtingų ekonominių veiklų atsiranda ir atskiros žydų ir lietuvių darbo erdvės, kurios lemia ir atskiras gyvenimo miestelyje problemas, aktualias tik vienai ar kitai tautinei grupei. Kuomet žydų atminties pasakojimuose apie miestelius kaip štetlus matome brėžiamas miestelio ribas ties prekybos ir amatininkų erdvėmis³⁶, miestelis lietuvių akimis – ir visi aplinkiniai ūkiai, ne miestietiškosios kultūros dalis. Šis mentalinių miestelio erdvių neatitikimas, matyt, ir yra viena iš pagrindinių priežasčių, kodėl žydai savo pasakojimuose štetlą mato kaip išimtinai žydišką³⁷, o lietuviai miestelį – kaip bendrai lietuvišką ir žydišką. Lietuviai pabrėžia istoriškai susiklosčiusią atskirtį tarp šių žydų ir lietuvių veiklų erdvių, bet niekaip jos nereflektuoja, pavyzdžiui, pabrėžia, kad žydų ūkininkų nebuvo – „[...] patys nenorėjo. Jie tik su tokiau verslu užsiėmė: batų parduotuvė, rūbų parduotuvė, maisto parduotuvės, ūkio, kavinės. Nu viskas čia buvo žydų. Čia nė vieno mūsų lietuvio nebuvo.“³⁸ Jei ir pasitaikydavo ūkininkų žydų, jie suprantami kaip išimtis, į juos žiūrėta kaip į „ne savo vietoje“ esančius: „Jie menki ūkininkai tebuvo, bet kažin [...]. Pelno jie nedaug teturėjo. Bet jau visi

34 K. Apanavičiūtė, 2013, p. 290–324.

35 Pavyzdžiui, *The Lithuanian Slaughter of its Jews: The Testimonies of 121 Jewish Survivors of the Holocaust in Lithuania, Recorded by Leyb Koniuchowsky, in Displaced Persons' Camps (1946-48)*, ed. Leyb Koniuchowsky, Touchladybirdlucky Studios, 2020.

36 B. C. Pinchuk, 2001, p. 169–179.

37 *Ibid.*

38 Sakytinės istorijos interviu su P3.

valdė, ten ūkį valdė.³⁹ Nors regiono žydų ūkininkavimas nebuvo tik tarpukario Lietuvos reiškiny (dar XIX a., Rusijos imperijos valdymo laikais, žydai skatinti imtis ūkininkavimo⁴⁰), dėl nedidelės jų dalies ištraukimo į šią veiklą tarpukario miesteliuose tai neišjudino žydo kaip prekybininko ir amatininko įvaizdžio.

Lietuviai žydus prisimena jiems tradiciškai priskiriamose darbo erdvėse – prekyboje: „[...] ir prekyba visa buvo jų rankose, visos krautuvės, viską jie valdė. Lietuviai žemę dirbo“⁴¹; „Ai jie [...] žinot, vieni – parduotuvės [...] čia va kaip ištisai eina visa, va čia dabar parduotuvės, tai čia kiekvienas žydelis turėjo parduotuvę [...] beveik kiekvienas turėdavo. Nu, kiti mėsą, pjaudavo žydai tuos gyvulius, mėsą pardavinėdavo [...] visokių tų, kaip pasakyt, amatų visokių turėdavo. Tik [...] vieni gerai labai versdavosi, kiti, žinai, labai prastai.“⁴² Miestelėnai per šį darbo pasiskirstymo vertinimą atskleidžia ir savotišką „tautinių“ charakteristikų vertinimą – „jie išmintingesni žmonės už mūsų [...] jie nieko lauke nedirba, nieko jie nedirba, jie tik targavoja va [...] prekybom kokiom, tai parduotuvių laikė, tai ką nors nupirko, tai pardavė [...] ir taip toliau“⁴³. Vis dėlto kartais per pasakotojų asmenines pozicijas perteikiami ir bendresni, tarp miestelėnų egzistavę žydų veiklų vertinimai: „Geri buvo žmonės, žmonės kaip žmonės, jeigu jis kuom nors targavojo, tai jis norėjo užsidirbt, tai čia nieko blogo, nieko [...]“.“⁴⁴ Reikia atkreipti dėmesį, kad šio pasakotojo nebuvo klausta, ar geri žmonės buvo žydai, ir kai jis vertina jų veiklos sritis, tik pasiteirauta, ar atsimena miestelio žydus ir kuo jie vertėsi. Tad komentaras „čia nieko blogo, nieko“ leidžia suprasti, jog buvo (ir galbūt yra) miesteliuose žydų prekybą vertinusių kaip idėjiškai netinkamą darbą.

Tarp lietuvių kaip „tikras“ yra suvokiamas tik su žemės ūkiu susijęs darbas, o žydų dažniausiai vykdoma veikla prekyboje ir telieka veikla, ne darbu. Darbštumas kaip savybė priskiriamas lietuviams, o apie žydus net sakoma – „turėjo jie lietuvaiteis tarnaites, jie dirbti nenorėjo“⁴⁵. Nors tuo laikmečiu tarnaičių turėjimas miestų erdvėje Rytų Europoje, ypač Lenkijoje, buvo visiškai normalus ir nebūtinai aukščiausių socialinių klasių propaguojamas reiškinys⁴⁶, lietuviams miestelėnams tai atrodė kaip išskirtinė privilegija, tam tikras žydų nedarbštumo požymis, kas dar

39 Sakytinės istorijos interviu su Stanislovu Šalkauskiu, in: USHMM skaitmeninis archyvas, prieiga: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn509514>.

40 R. Binkytė *et al.*, 2007, p. 185–193.

41 Sakytinės istorijos interviu su P5.

42 Sakytinės istorijos interviu su P1.

43 Sakytinės istorijos interviu su P2.

44 *Ibid.*

45 Sakytinės istorijos interviu su P5.

46 J. Kuciel-Frydryszak, 2025.

syki leidžia preziumuoti apie lietuvių miestelėnų stipresnį kaimiškosios kultūros perėmimą, o tie patys miestelėnai žydai elgėsi (ir jautėsi?) kaip miestietiškosios kultūros dalis. Nors buvo ir tokių lietuvių, kurie, matyt, dėl artimesnių santykių su žydais suprato, kodėl žydai dėl savo religijos priesakų laikymosi samdė ne žydes tarnaites: „Šeštadieniais, kad nieko dirbt negalėjo ir prašė krikščionių padėt“⁴⁷; „Šeštadienis – negali nieko dirbti, prašė laišką atplėšti“⁴⁸.

Darbo santykių pasiskirstymas formavo ir savotišką lietuvių priklausomybę nuo žydų: jie minimi kaip lietuvių darbdaviai, skolintojai, pagalbininkai. Ir tik išimtiniais atvejais žydai dirba krikščionims (pavyzdžiui, vienas pasakotojas atsimena šeimos samdytą žydą mūrininką⁴⁹). Iš vienos pusės, palankiai atsimenamas žydų noras padėti pakliuvus bėdon („Tėtis, kai užpustydavo kelius, paprašydavo, kad vaikus iš mokyklos žydas su arkliu parvežtų“⁵⁰), savotiška „skolinimo kultūra“, kuria nepasizižymėjo vietiniai lietuviai (galbūt ir dėl to, kad jų veiklos sritys to neleido, nes jie vertėsi ne prekyba): „Daugiau buvo žydų negu mūsų. Bet jie draugiški buvo tikrai, tikrai. Ir ar „bargan“ nuėjai, paprašei, niekad neatsakė, niekad, niekad. Prašau, negali atiduoti, atseit, ateisi, atidirbsi man, grindis išplausi, uogas nuskinsi, imk.“⁵¹

Tokia santykių dinamika skatino lietuvius nuolat matyti save vargingesniojo pozicijoje, formavo bendrą visų žydų kaip geriau gyvenančių įvaizdį, tad tai neabejotinai galėjo skatinti ir „kaimynišką“ pavydą: „Mano brolis pas žydus dirbdavo. Žydas Chackelis pirkdavo karves. Mašinų nebuvo, tai jis varydavo tas karves, jam mokėdavo, pas jį nakvodavo, valgyt jam duodavo. Mes biednai (vargingai) gyvenom, nei savo namo neturėjom, nei savo nieko.“⁵² Nors apie pavydą kaip tokį patys pasakotojai nekalba, tai gali būti susieta ir su tuo, kad jie tarpukariu buvo vaikai, paaugliai, jaunuoliai, kuriems šie darbo santykiai dar neturėjo didelės įtakos. Kaip matyti iš jų pasakojimų, jie visi buvo tik šių santykių stebėtojai, atsimenantys brolių, seserų, tėvų ir t. t. darbą pas žydus ar žydams, bet patys niekuomet tiesiogiai tokio nedirbę.

47 Sakytinės istorijos interviu su P3.

48 Sakytinės istorijos interviu su P5.

49 Sakytinės istorijos interviu su P2.

50 Sakytinės istorijos interviu su P6.

51 Sakytinės istorijos interviu su Vaclovu Ūseliu, in: USHMM skaitmeninis archyvas, prieiga: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn508528>.

52 Sakytinės istorijos interviu su Juozu Palšausku...

Miestelėnų kasdienybės skirtys per religinę perspektyvą

Pasak miestelėnų, žydai vizualiai neišsiskyrė iš kitų miestelio gyventojų: „Nu, tai kad nešiojo visi vienodai, lietuviai ir žydai, ką tu ten pasakysi, ar to, ar to tas rūbas“⁵³; „Žydai neturėjo jokio apsirengimo, kaip čigonai, atskirai, o jie kaip lietuviai vaikščiojo, paprastai va“⁵⁴. Informacijos apie išskirtinę tarpukario Lietuvos miestelių žydų aprangą nerandame ir kituose surinktuose bei publikuotuose pasakojimuose ar išlikusiose fotografijose, liudijančiose apie miestelių žydų gyvenimą⁵⁵. Kaip išsiskyrę ne tik iš lietuvių, bet ir iš pačių žydų tarpo, atsimenami rabinai, nešioję ilgus juodus apsiaustus⁵⁶. Nors žydų bendruomenės tarpukario miesteliuose buvo religingos, religingumas pats savaime nereiškė kažkuo išskirtinės visų tikinčiųjų aprangos, o judaizmo išpažinėjams vyrams būtinas galvos apdangalo nešiojimas bendrame laikotarpio visuomenės dėvėsenos kontekste taip pat nebuvo išskirtinumas – tiek žydai, tiek ne žydai dėvėjo įvairius galvos apdangalus, priklausomai nuo asmens socialinio statuso ir kasdienės veiklos, tad nieko keista, kad dar vaikais tuo laiku buvę pasakotojai kažkokių aprangos skirtumų subtilumų neatmena.

Pagrindinės kultūrinės skirtys tarp miestelėnų išryškėdavo per religines tradicijas ir jų laikymąsi – visi pasakotojai atsimena miesteliuose buvusius žydų maldos namus, kuriuos įvardija kaip „žydų šulę“ arba „žydų škalą“, sinagogos pavadinimas pavartotas vos poroje pasakojimų. Nors ir šiandien Troškūnų miestelyje yra išlikęs tarpukariu jau buvusios medinės sinagogos pastatas (vienas iš dviejų buvusių, perkeistas į gyvenamąjį namą)⁵⁷, vienas iš pasakotojų, tiesiogiai paklaustas, ar Troškūnų miestelyje buvo sinagoga, atsakė: „Aš sinagogos tai nemačiau, bet čia „škalas“ dvi buvo.“⁵⁸ Tad tarpukariu miestelėnų vartotos iš jidiš kalbos perimtos sąvokos, nusakančios žydų kasdienybės objektus, išliko ir po daugelio metų nepakitusios lietuvių atmintyje. Žinoma, šis reiškinys neturėtų stebinti, kadangi, po Holokausto miesteliuose nelikus žydų bendruomenių, jų vietos paveldas buvo perimamas kitų ir perkeičiamas pagal tuometinius poreikius, neatsižvelgiant į jo kultūrinę reikšmę⁵⁹.

53 Sakytinės istorijos interviu su Stasiu Dženkaičiu, in: USHMM skaitmeninis archyvas, prieiga: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45208>.

54 Sakytinės istorijos interviu su P1.

55 P vz., *Mano senelių ir prosenelių kaimynai žydai: moksleivių darbų konkursas*, kn. 3, sud. Linas Vildžiūnas, Vilnius: Logotipas, 2007; Rolandas Gustaitis, *Kaišiadorių regiono žydai*, Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus, 2006.

56 „Apie Skuodo žydus“, in: *Mano senelių ir prosenelių kaimynai žydai...*, p. 134.

57 „Troškūnai“, 2012, p. 193–198.

58 Sakytinės istorijos interviu su P2.

59 R. Laukaitytė, 2012, p. 304–305.

Toks ilgą laiką neartikuluotas santykis su miestelių žydų paveldu tarp senųjų vietos gyventojų šį paveldą „užkonservavo“ tarpukario laikotarpio atmintyje, kuomet dar egzistavo kasdienis šių objektų naudojimas tarp žydų ir jo matymas tarp lietuvių.

Keli pasakotojai yra ir lankęsi tuometinėse sinagogose – nors tai tikrai nebuvo norma tarp krikščionių, o greičiau smalsumo apraiška („Aš dar pamenu, kaip mes užėjom vaikai iš smalsumo pažiūrėt, kaip jie ten meldžiasi“⁶⁰) arba iš buitinių santykių ateinantis patyrimas, pavyzdžiui, kuomet močiutė katalikė tvarkydavo „šiulę“, anūkai atbėgdavo jos apžiūrėti, padėti močiutei⁶¹, yra taip stebėję ir pamaldas⁶². Su besimeldžiančiais žydais lietuviai susidurdavo ne tik užklydę į jų maldos namus. Taip galėję nutikti ir pačių krikščionių namuose, kuomet po kaimus keliaujantys prekeiviai žydai apsistodavo nakčiai pas vietinius ūkininkus, o smalsūs vaikai stebėdavo, kaip jie meldžiasi prieš miegą⁶³. Be pačių pamaldų kaip aiškos religingumo išraiškos, žydų religinė tradicija kaip išskirtinė lietuviams aiškiausiai atsimenama per viešai švenčiamas šventes ar minėjimus – iš jų dažniausiai atsimenamos vestuvės, palapinių šventė bei laidotuvių procesijos. Būtent šie ritualai buvo matomiausi ne žydams, nes dalis jų vykdavo viešoje (bendroje) miestelio erdvėje. Nors pagal judaizmo tradiciją vestuvių ceremonija gali būti atliekama bet kur (svarbu turėti chupą, po kuria jaunieji sutuokiami), tai gali vykti (ir dažnai vykdavo) lauke, mažesnėse bendruomenėse vestuvės neretai vykdavo pačioje sinagogoje (intymesnė, labiau nuo prašalaičių ne žydų apsaugančioje aplinkoje) arba lauke prie sinagogos⁶⁴. O vestuvių ceremonijai aktuali ir jaunosios palydos nuo namų iki ceremonijos vietos eiseną, kurią galėjo stebėti ir visi miestelio gyventojai. Žydų laidotuvės buvo dar vienas visiems matomas (ir dėl to atsimenamas) su religine tradicija susijęs kasdienybės ritualas. Matomos tiek laidotuvių procesijos, tiek žydų kapinės miestuose ir miesteliuose buvo vieša, bet atskira erdvė (atskirai laidojami žydai ir krikščionys). Taip pat dažnai atsimenamas ir šabo šventimas penktadienį vakare ir šeštadienį: nors jis pats nėra konkrečiai matomas, nes vyksta už uždarytų durų, namų erdvėje, vis dėlto tai buvo kassavaitinė praktika, kuri veikė miestelio gyvenimą – tuomet nedirbdavo parduotuvės, amatininkai, tad nieko keista, kad ji buvo pastebima. Juolab, kad tai skyrėsi nuo krikščionims įprasto sekmadienio šventimo.

Maistas ir valgymo įpročiai, kaip su religinių judaizmo priesakų laikymusi susiję aspektai, taip pat miestelėnų atmintyje išliko kaip vietos žydų kitiškumą nuo krikščionių parodančios detalės. Iš jų atsimenami ne konkretūs patiekalai, bet

60 Sakytinės istorijos interviu su P6.

61 Sakytinės istorijos interviu su P4.

62 Sakytinės istorijos interviu su P6.

63 Sakytinės istorijos interviu su P5.

64 B. Kirshenblatt-Gimblett.

būtent tai, kas lietuviams atrodė neįprasta, tai, ko žydams pagal religinius priesakus buvo negalima valgyti. Dažniausiai minimas kiaulienos nevalgymas: „[...] tai būdavo mano mamytė ruošė jiems valgyt, tai jis iš anksto susitarė, kad jam „netrėfnos“ mėsos neįdėt, tik kad „trėfną“. O „trėfną“ tai būdavo atskirai papjauta ir tenai [...], kad nebūtų jokios kiaulienos, jokio riebalų, nieko nebūtų. Jie taip gyveno.“⁶⁵ Visgi, nors pabrėžiamas žinojimas, kad žydai turėjo savitas maisto vartojimo taisykles, yra atvejų, kuomet tarpukario miestelių socialinė aplinka tas taisykles keitė: „O mama virė virtinių, sako, aš tau duočiau valgyt, bet čia su kiauliena. Oi biednas žydas viską valgo. Atsisėdo, pavalgė.“⁶⁶ Kaip vienintelis patiekalas, kuris miestelėnų atsimenamas kaip išskirtinai žydiškas, visų pasakojimuose atsikartoja macai, kurie susiejami su „žydų Velykų“ (taip vadinta Pesacho šventė, švenčiama kovo–balandžio mėnesiais) šventimu. Būtent macai „išeina“ iš žydų namų erdvės – jie dalijami kitiems miestelio gyventojams (ypač vaikams): „[...] ale jie macų, taip jau kur tik pažįstami žmonės, tai vis tiek nors po porą macų padalina. Mums tai jau visą laiką atneša.“⁶⁷ Žydų namų erdvė, kaip ir su ja susijusi maisto kultūra, lieka už lietuvių pažinimo ribų: atsimenami pas lietuvių dėl vienos ar kitos priežasties valgę žydai, tačiau niekada – atvirkščiai. Žinoma, tokius atsiminimus vėlgį galėjo lemti tuometinis pasakotojų amžius – šie vaikai ir jaunuoliai nedirbo žydų namuose. Ir tik viena pasakotoja, turėjusi iš mokyklos draugės žydes, lankydavosi jų namuose („ir parduotuvėj padėdavau ten“⁶⁸), bet apie valgymą juose savo pasakojime nemini.

Išvados

1. Tarpukario Lietuvos miesteliai buvo daugiakultūriai (ar dažnu atveju – dvikultūriai), juose žydų ir lietuvių bendruomenės gyveno šalia, turėjo tiek savo atskiras, tiek persidengiančias erdves socialinėje bei ekonominėje plotmėje. Lietuvių atmintyje žydų bendruomenė dažnai pristatoma kaip savi miestelėnai, bet išlaikant tam tikrą kultūrinį atotrūkį, ypač per religijos ir iš jos ateinančius tradicijų skirtumus.

2. Nepaisant aiškaus abiejų bendruomenių sekuliarėjimo tarpukariu, religiniai skirtumai buvo aiškiai matomi ir išskyrė žydų bendruomenę miesteliuose. Akultūracijos ar juolab asimiliacijos tendencijų tarp žydų tarpukariu miestelėnų pasakojimuose nepastebima. Netgi išskiriamas lietuvių kalbos mokėjimas tarp žydų

65 Sakytinės istorijos interviu su P2.

66 Sakytinės istorijos interviu su Valerija Kriliene...

67 Sakytinės istorijos interviu su P1.

68 Sakytinės istorijos interviu su P4.

neskatino bendruomenės kultūrinio suartėjimo su lietuviais, tai ir liko praktinių sumetimų nulemtu įgūdžiu.

3. Lietuvių atsiminimai ir pasakojimai apie žydus ir miestelių gyvenimą XX a. pradžioje kupini pozityvių ar net komiškų momentų, o nemalonūs ar sudėtingi santykių epizodai lieka atminties užribiuose. Tai gali būti susiję su Holokausto istorija, vietinių kolaboravimu ir po to susiklosčiusia sunkia galimybe atvirai kalbėti apie neigiamus tarpusavio santykių aspektus.

4. Žvilgsnis per miestelėnų atmintį į tarpukario žydų ir lietuvių kasdienybę miesteliuose yra svarbus ne tik siekiant suvokti XX a. pirmosios pusės miestelių kasdienybės kompleksiskumą, bet ir norint suprasti šiandienos miestelių gyventojų santykį su išlikusiu vietos žydų paveldu. Kaip ir patys miestelių gyventojai žydai, taip ir jų paveldas traktuojamas tiek kaip savas (miestelių, bendra erdvė, apimanti buvusius žydų gyvenamuosius ir prekybinius pastatus), tiek kaip svetimas (išskirtinai žydų, susijęs su jų religinėmis praktikomis).

Bibliografija

- Apanavičiūtė K., 2013 – Kristina Apanavičiūtė, „Litvakai Aukštosios Panemunės miestelyje: kasdienės gyvenamos ir santykio su kitomis etninėmis grupėmis ypatumai“, in: *Lietuvos žydų kultūros paveldas: kasdienybės pasaulis (Lietuvos žydų kultūros tyrinėjimai, kn. 2)*, sud. Antanas Andrijauskas, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų centras, 2013, p. 290–324.
- Bauer Y., 2009 – Yehuda Bauer, *The Death of the Shtetl*, Yale University Press, 2009.
- Binkytė R. et al., 2007 – Rūta Binkytė, Milda Jakulytė-Vasil, Giedrius Jokubauskis, „The Jewish Village of Degsnė: a Case Study“, in: *Jewish space in Central and Eastern Europe: Day-to-Day*, eds. by Larisa Lempertienė, Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007, p. 185–193.
- Gay R., 1984 – Ruth Gay, „Inventing the Shtetl“, in: *The American Scholar*, 1984, vol. 53, no. 3, p. 329–349.
- Kaubrys S., 2012 – Saulius Kaubrys, „Žydų mokyklų tinklas: kiekybinių pokyčių charakteristikos“, *Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas, Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 371–385.
- Kirshenblatt-Gimblett B. – Barbara Kirshenblatt-Gimblett, „Weddings“, in: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, prieiga: <https://encyclopedia.yivo.org/article/2149>.
- Kuciel-Frydryszak J., 2025 – Joanna Kuciel-Frydryszak, *Tarnaitės visa kam: apie pamirštų moterų gyvenimą*, Vilnius: Kitos knygos, 2025.
- Kvietkauskas M., 2019 – Mindaugas Kvietkauskas, „Mėlynas Matildos talento paukštis“, in: Matilda Olkinaitė, *Atrakintas dienoraštis*, sud. Mindaugas Kvietkauskas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 16–47.
- Lang W. et al., 1984 – William Lang, Laurie Mercier, „Getting It down Right: Oral History's Reliability in Local History Research“, in: *The Oral History Review*, 1984, vol. 12, p. 81–99.

- Laukaitytė R., 2012 – Regina Laukaitytė, „Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1956 m.“, in: *Lituanistica*, 2012, nr. 4 (90), p. 295–308.
- Pinchuk B. C., 2001 – Ben Cion Pinchuk, „Jewish Discourse and the Shtetl“, in: *Jewish History*, 2001, vol. 15, no. 2, p. 169–179.
- „Troškūnai“, 2012 – „Troškūnai“, in: *Synagogues in Lithuania: A Catalogue*, vol. 2: N–Ž, eds. Aliza Cohen-Mushlin, Sergey Kravtsov, Vladimir Levin, Giedrė Mickūnaitė, Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Vilnius: Vilnius Academy of Arts Press, 2012, p. 193–198.
- Zalkin M., 2012 – Mordechai Zalkin, „Žydų mokyklų idėjinė diferenciacija“, in: *Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas, Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 357–370.
- Žąsytienė M., 2019 – Monika Žąsytienė, „Disbalansas tarp „mūsų“ ir „kitokio“ paveldo: žydų paveldo įtraukimas į švėkšnos lokalinės tapatybės diskursą“, in: *Žemaitijos žydų kultūros paveldo atspindžiai*, sud. Hektoras Vitkus, Jolanta Skurdauskienė, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2019, p. 194–216.